

Χρησιμότητα και αποτελεσματικότητα συνδυασμού ερευνητικών μεθόδων στην ιδεολογική ανάλυση σχολικών εγχειριδίων: μεθοδολογία και πρακτικές.¹

Παγκουρέλια Ευγενία, Παπαδοπούλου Μαρία

Περίληψη: Η επιλογή ερευνητικής μεθόδου συνιστά πρωταρχικό μέλημα και καθοριστικό παράγοντα κάθε ερευνητικής προσπάθειας, εφόσον η μεθοδολογία είναι αυτή που καθορίζει την πορεία της ερευνητικής διαδικασίας, την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, αλλά και τη μελλοντική εφαρμοσιμότητα των ευρημάτων. Οι μεθοδολογικές επιλογές του παρελθόντος και οι σύγχρονες επιταγές στο χώρο της επιστήμης και της εκπαίδευσης απαιτούν μεθόδους ευέλικτες και ευσυνδύαστες, με στόχο την πληρέστερη επίτευξη των ερευνητικών στόχων. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταδείξει τις δυνατότητες που ανακύπτουν στην ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων από τη μείξη της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γραμματικής του Οπτικού Κειμένου. Τα παραδείγματα που παρατίθενται προέρχονται από τα σχολικά εγχειρίδια για το γλωσσικό μάθημα της Γ΄ Δημοτικού, «Τα απίθανα μολύβια», τα οποία εισήχθησαν στην ελληνική εκπαίδευση τον Σεπτέμβριο του 2006.

Λέξεις κλειδιά: Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, Κριτική Ανάλυση Λόγου, Γραμματική Οπτικού Κειμένου, μείξη ερευνητικών μεθόδων, ανίχνευση ιδεολογίας, σχολικά εγχειρίδια.

Εισαγωγή:

Η εξασφάλιση απαντήσεων στα ερευνητικά ερωτήματα και η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με το εκάστοτε υπό διερεύνηση θέμα συνιστούν βασικό ζητούμενο κάθε ερευνητικής προσπάθειας, γεγονός που καθιστά αναγκαία την σοφή και σαφή επιλογή εκείνης (ή εκείνων) της ερευνητικής μεθόδου, η οποία θα καθορίσει την ερευνητική πορεία και κατά συνέπεια το εύρος, την ποιότητα και την μελλοντική εφαρμοσιμότητα των ευρημάτων.

Και ενώ εκ πρώτης όψεως η διασύνδεση δεδομένων, σκοπού και ζητουμένων φαίνεται να προδιαγράφει το είδος της ερευνητικής μεθόδου, στην πράξη ο καθορισμός και η επιλογή της αποδεικνύεται διαδικασία σαφώς πιο περίπλοκη. Το σύνολο και ο τύπος των ερευνών που έχουν προηγηθεί αφενός και η αναγκαιότητα - στο πλαίσιο μιας σύγχρονης θεώρησης - για σφαιρική και διεπιστημονική προσέγγιση των ερευνουμένων αφετέρου καθιστούν εξαιρετικά απαιτητική τη διαδικασία διαμόρφωσης του ερευνητικού εργαλείου. Η «μεθοδολογική προϊστορία» πρέπει σε κάθε περίπτωση να λαμβάνεται υπόψη, αλλά και τα ερευνητικά δεδομένα

---

¹ Παγκουρέλια, Ε. & Παπαδοπούλου, Μ. (2014). Χρησιμότητα και αποτελεσματικότητα συνδυασμού ερευνητικών μεθόδων στην ιδεολογική ανάλυση σχολικών εγχειριδίων: Μεθοδολογία και Πρακτικές. Στο Μ. Πουρκός, (Εισαγωγή & επιμέλεια). *Δυνατότητες και Όρια της Μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό*, Μέρος V. Κεφάλαιο 18. Αθήνα: Ίων

πρέπει να συνδυάζονται και να συνδέονται με τις ποικίλες όψεις της σύγχρονης επιστημολογίας και ζωής.

Εντός ενός τέτοιου πλαισίου προβληματισμού, η επιλογή ερευνητικής μεθοδολογίας για την ανίχνευση της ιδεολογίας σε σχολικά εγχειρίδια αποτελεί πραγματικό σκόπελο. Η μέχρι πρότινος αξιοποίηση μιας δεδομένης κατηγορίας μεθοδολογιών (Ανάλυση Περιεχομένου) στον χώρο της εκπαιδευτικής έρευνας είναι εξαιρετικά δεσμευτική. Από την άλλη, η εφαρμογή καθαρά ποιοτικών μεθόδων στη σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογική έρευνα (Κριτική Ανάλυση Λόγου) παρουσιάζεται ιδιαίτερα επιτακτική. Ως λογικό επακόλουθο μιας τέτοιας κατάστασης προκύπτει η αναγκαιότητα της μείξης ερευνητικών μεθόδων. Ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα πρέπει να ανιχνευθούν και να αξιοποιηθούν συνδυαστικά, με απώτερο σκοπό τόσο την πληρέστερη διερεύνηση των ζητούμενων όσο και τη διασύνδεσή τους με τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ακολουθώντας παρουσιάζονται τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των αμιγών ερευνητικών μεθόδων που χρησιμοποιούνται κατά βάση για την ανίχνευση και ανάλυση της ιδεολογίας, καθώς επίσης και το σκεπτικό βάσει του οποίου διαμορφώθηκε η ερευνητική μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για τη συγκεκριμένη θεματική στα γλωσσικά εγχειρίδια της Γ΄ Δημοτικού.

Προβληματισμοί γύρω από την ανάπτυξη της Ερευνητικής Μεθοδολογίας

α) Ανασκόπηση βιβλιογραφίας & προηγούμενων ερευνών

Πρώτο βήμα για την ανάπτυξη της ερευνητικής μεθοδολογίας υπήρξε η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας στον τομέα της έρευνας των σχολικών εγχειριδίων, με στόχο αφενός να διαπιστωθεί το ακριβές αντικείμενο μελέτης και το θεματικό εύρος που καλυπτόταν, αφετέρου η μέθοδος που προτιμήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας.

Στις έρευνες, λοιπόν, που είχαν προηγηθεί (πρβ. σημειώσεις στο τέλος της εργασίας) και στις οποίες διερευνούνταν η εθνική ταυτότητα – ετερότητα, η θρησκευτική ταυτότητα, η παιδική ηλικία, ο ρόλος της γυναίκας –στερεότυπα των δύο φύλων, η μέθοδος που κρίθηκε πιο πρόσφορη από τους ερευνητές ήταν η Ανάλυση Περιεχομένου και μάλιστα στην ποσοτική εκδοχή της. Η έκταση του εξεταζόμενου υλικού (π.χ. βιβλία όλων των τάξεων του Δημοτικού) και ο περιορισμός των προς διερεύνηση εννοιών σε μία ή το πολύ δύο, προϋπέθετε μία μέθοδο που θα εξασφάλιζε την ποσοτικοποίηση των πολυάριθμων δεδομένων και την κατηγοριοποίηση των εννοιών.

β) Αξιολόγηση προγενέστερων μεθοδολογικών επιλογών

Η υιοθέτηση, όμως, της Ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ιδιαίτερα πρόσφορη για τα σημερινά δεδομένα. Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της αποτελούσε -και αποτελεί- ένα απλοϊκό σύστημα κατηγοριών, το οποίο προκύπτει βάσει του περιεχομένου με απλή καταμέτρηση λέξεων ή αναφορών και συμπληρώνεται από ένα απλούστερο σύστημα αξιολόγησης, που στηρίζεται στην καταμέτρηση αναφορών ανά κατηγορία, τη σχέση μεταξύ συχνότητας αναφορών και περιεχομένου και το σχολιασμό της ποσοστιαίας υπεροχής μιας διερευνούμενης έννοιας σε σύγκριση με άλλες (Bryman, 1992, Neuman, 1997, Kohlbacher, 2006). Η επιφανειακή, συνεπώς, θεώρηση του υπό εξέταση υλικού οδηγούσε σε μία «απλουστευτική και διαστρεβλωτική ποσοτικοποίηση» και αναιρούσε τη δυνατότητα αναδόμησης των συμφραζομένων των κειμένων και ανάδειξης των πολλαπλών δυνατοτήτων ερμηνείας των δεδομένων (Kracauer, 1952).

Πλησιέστερη μεθοδολογικά επιλογή ήταν η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, εξέλιξη της Ποσοτικής Ανάλυσης, η οποία, διατηρώντας τα θετικά στοιχεία της ποσοτικής έρευνας, έδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εις βάθος διερεύνηση του υλικού αναπτύσσοντας ένα σύνολο τεχνικών για συστηματική ανάλυση των κειμένων. Διατηρούσε, δηλαδή, τα πλεονεκτήματα της ποσοτικής ανάλυσης, προχωρώντας, όμως, και στην περαιτέρω ποιοτική – ερμηνευτική αξιοποίησή τους (Mayring, 2000a). Όπως ορίζει ο ίδιος ο εισηγητής της, Ph. Mayring, τη μέθοδό του, πρόκειται για «μία εμπειρική προσέγγιση, μεθοδολογικά ελεγχόμενη ανάλυση κειμένων μέσα στα επικοινωνιακά τους συμφραζόμενα, σύμφωνα με κανόνες και βήματα, χωρίς απόλυτη ποσοτικοποίηση» (Mayring, 2000b). Με άλλα λόγια, στην Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου αφετηρία αποτελεί το ίδιο το υλικό - για το οποίο αρχικά συλλέγονται όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες - δημιουργείται ένα σύστημα κατηγοριών που προέρχονται από το κείμενο και στη συνέχεια αυτό ερμηνεύεται σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα.

Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, η ερευνητική μεθοδολογία δεν φαινόταν ικανοποιητικά επαρκής. Λαμβάνοντας υπόψη τις βασικές παραδοχές στο χώρο της ιδεολογίας, στόχος μας δεν θα έπρεπε να είναι η ανάλυση μόνο των εμφανών ιδεολογικών μηνυμάτων, αλλά κυρίως των λανθανόντων, εφόσον ιδεολογικά φορτία υπάρχουν όχι μόνο σε αυτά που λέγονται, αλλά κυρίως σε αυτά που δε λέγονται και αποσιωπούνται ή σε αυτά που έχουν ήδη ειπωθεί αλλού και θεωρούνται δεδομένα (Fairclough, 1995). Η αναγκαιότητα, λοιπόν, μιας μεθόδου που θα κάλυπτε και το συγκεκριμένο πεδίο ιδεολογικής ανάλυσης έστρεψε το ενδιαφέρον μας προς την Κριτική Ανάλυση Λόγου, τη μέθοδο που χρησιμοποιείται κατεξοχήν σε κοινωνιογλωσσολογικό πλαίσιο για την ανίχνευση της ιδεολογίας, αλλά μέχρι πρότινος εκτός εκπαιδευτικών συμφραζομένων.

γ) Εξέταση σύγχρονων μεθοδολογικών προτάσεων

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου διαφοροποιείται καταρχήν από την Ανάλυση Περιεχομένου ως καθαρά ποιοτική μέθοδος. Εξετάζει τη γλώσσα ως κοινωνικό σημειωτικό σύστημα (Halliday, 1978) και ως μέσο κοινωνικής πρακτικής (Fairclough, 1989: 20). Στόχος της είναι να ξεδιπλώσει τα ιδεολογικά στηρίγματα της ομιλίας, τα οποία έχουν γίνει τόσο φυσικά με το πέρασμα του χρόνου, ώστε αρχίζουν να θεωρούνται κοινά, αποδεκτά και φυσικά χαρακτηριστικά της ομιλίας μας (Τεο, 2000: 11). Νοείται ως μελέτη της οργάνωσης της γλώσσας πάνω και πέρα από την πρόταση (Stubbs, 1983), εξετάζοντας τις ιδεολογίες και την πραγματικότητα που αναπτύσσονται και διαιώνονται μέσα από κάθε συγκεκριμένη γλωσσική χρήση.

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου διαφοροποιείται ασφαλώς και ως προς τη μεθοδολογία. Δεν περιορίζεται στη μελέτη των μικρότερων μορφημάτων της γλώσσας, όπως τα φωνήματα, τα μορφήματα, οι λέξεις και η σύνταξή τους, αλλά ως «υπεργλωσσική» και «μεταγλωσσική» μέθοδος ασχολείται με τα συμφραζόμενα του λόγου ή τη σημασία που κρύβεται πίσω από τη γραμματική και συντακτική δομή και έχει τη δύναμη να ανιχνεύει το μήνυμα πίσω από το κείμενο, επειδή ακριβώς μελετά μέρη της γλώσσας, όπως αυτά ρέουν μαζί (Tannen, 2008).

Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, ανέκυπτε το δίλημμα μεταξύ μιας ποσοτικά κλίνουσας μεθόδου, της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, και μιας καθαρά ποιοτικής μεθόδου, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου. Το ζητούμενο, συνεπώς, ήταν να εντοπιστούν τα σημεία σύγκλισης των δύο μεθόδων βάσει των οποίων θα μπορούσαν να συνδυαστούν. Ωστόσο, βρισκόταν σε εκκρεμότητα ακόμη μία ενδιαφέροντος σημαντική παράμετρος της ερευνητικής προσπάθειας: η ιδεολογική ανάλυση της εικονογράφησης.

δ) Μεθοδολογία για την ιδεολογική ανάλυση της εικονογράφησης

Μέχρι πρόσφατα οι ερευνητικές προσπάθειες στον τομέα των σχολικών εγχειριδίων αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά στην ανάλυση των κειμένων του λόγου, ενώ η εικόνα θεωρούνταν να παίζει δευτερεύοντα διακοσμητικό ή συμπληρωματικό ρόλο. Όμως, οι κοινωνικο – πολιτισμικές αλλαγές απέφεραν αλλαγές και στο επικοινωνιακό τοπίο, οδηγώντας σε αντικατάσταση ή ενίσχυση του λόγου με εικόνες (Silvers, 2004) και σε υποσκελισμό της γλώσσας από τον οπτικό σημειωτικό τρόπο (Kress, 2000:165). Σήμερα, στο πλαίσιο της πολυτροπικότητας, τα κείμενα τείνουν να αντιμετωπίζονται συλλογικά και όχι αποσπασματικά και εκτός από τα νοήματα/μηνύματα/φορτία που φέρουν μεμονωμένα οι διάφοροι σημειωτικοί τρόποι - και που μπορεί να είναι από συγκλίνοντα, συμπληρωματικά έως και εκ διαμέτρου αντιφατικά – εξετάζεται η αποτελεσματικότητά τους ως συνόλων. Αυτή η νέα αναγκαιότητα υπαγόρευε μία διαφορετικού τύπου ανάλυση του υπό διερεύνηση υλικού.

Για την ανάλυση της εικονογράφησης πρόσφορη θεωρήθηκε η Γραμματική του Οπτικού Κειμένου, όπως είναι διαμορφωμένη από τους Kress & Van Leeuwen και συμπληρωμένη από τους Baldry & Thibault. Η Γραμματική του Οπτικού Κειμένου αφορά στους τρόπους με τους οποίους αρθρώνεται και τοποθετείται σε ένα «κείμενο» μία οπτική παράσταση. Χρησιμοποιείται στην ανάλυση της εικόνας, καθώς και στην εξέταση της σχέσης εικονογραφικής και λεκτικής επικοινωνίας. Κατ' αναλογία με τη θεωρία του γλωσσολόγου M. Halliday, εξετάζει τρεις «μεταλειτουργίες»: α) την αναπαραστατική μεταλειτουργία (ideational metafunction), β) τη διαπροσωπική (interpersonal) και γ) την κειμενική μεταλειτουργία (textual metafunction) (Kress & Van Leeuwen, 1996: 119 -158). Όπως είναι εμφανές πρόκειται για μέθοδο ποιοτική και υπ' αυτή την έννοια ως προς το μεθοδολογικό ποιόν συγκλίνει με την Κριτική Ανάλυση Λόγου.

ε) Σύνοψη παραμέτρων διαμόρφωσης ερευνητικής μεθοδολογίας

Διαμορφώθηκε, κατά συνέπεια, ένα πλέγμα διλημάτων ως προς την επιλογή της μεθόδου και τη διαμόρφωση του ερευνητικού εργαλείου. Βάσει των δεδομένων έγινε προφανής η αναγκαιότητα μείξης ερευνητικών μεθόδων, εφόσον υπήρχαν περισσότερες της μίας μέθοδοι για την ανάλυση του λόγου - οι οποίες αφορούσαν σε μη αλληλεπικαλυπτόμενες πτυχές της ανάλυσης - εφόσον εξετάζονταν δύο διαφορετικά σημειωτικά συστήματα, που εκ των πραγμάτων απαιτούσαν διαφορετικού τύπου ανάλυση, και φυσικά εφόσον αυτοί οι δύο σημειωτικοί τρόποι έπρεπε να αξιολογηθούν και συλλογικά, προκειμένου να εξαχθούν καθολικά αποτελέσματα.

Στη διαμόρφωση της ερευνητικής μεθοδολογίας έπρεπε να ληφθεί υπόψη και η ιδιαιτερότητα του υλικού των εγχειριδίων γλωσσικής αγωγής: επρόκειτο για κείμενα μικρά σχετικά σε έκταση, εκπαιδευτικής φύσης, κείμενα αυθεντικά, αλλά και λογοτεχνικά. Επιπλέον, ενώ οι συνθήκες διαμόρφωσης και το ιδεολογικό πλαίσιο των εγχειριδίων φαινόταν να είναι απόλυτα σαφές και εκ των προτέρων καθορισμένο από τον κρατικό μηχανισμό (οδηγίες προς συγγραφείς, προδιαγραφές διαμόρφωσης υλικού)– κατά συνέπεια μια ποσοτική μέθοδος θα κάλυπτε επαρκώς τις απαιτήσεις προσδιορισμού του ιδεολογικού φορτίου των βιβλίων – έπρεπε να συνυπολογιστεί η διαφοροποίηση που συχνά υπάρχει μεταξύ θεωρητικών προθέσεων και πρακτικής εφαρμογής. Με άλλα λόγια, δεν αρκούσε απλά να εντοπιστεί μία αναφορά ή μια ιδέα, αλλά έπρεπε να κριθεί αν αυτή ανάγεται στην επίσημα προκαθορισμένη στοχοθεσία ή

αν και κατά πόσο αποκλίνει και φυσικά, στην περίπτωση αυτή, σε ποια κατεύθυνση οδηγεί.

Στόχος, λοιπόν, υπήρξε η ανάπτυξη μιας ερευνητικής μεθοδολογίας, η οποία συνδυάζοντας τα οφέλη των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων θα μπορούσε να συμβάλλει στην πληρέστερη διερεύνηση και διεξοδικότερη ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων. Οι ποιοτικά προσανατολισμένες μέθοδοι παρείχαν τη δυνατότητα συλλογής δεδομένων που ενδεχομένως θα διέφευγαν των ανιχνευτικών δυνατοτήτων της αυστηρής ποσοτικοποίησης επηρεάζοντας έτσι το υπό μελέτη φαινόμενο. Η ερευνητική μέθοδος που απαιτούνταν συνιστούσε ουσιαστικά συνδυασμό της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γραμματικής του Οπτικού Κειμένου, μεθόδων που χρησιμοποιούνταν χωριστά στον τομέα της έρευνας του σχολικού βιβλίου και που η συνδυαστική αξιοποίησή τους ελαχιστοποιούσε τα μειονεκτήματα της διακριτής εφαρμογής τους.

Σε ό,τι αφορά το συνδυασμό ΠΑΠ και ΚΑΛ ως σημειωθεί πως πρόκειται για μεθόδους ευέλικτες που μπορούν να λειτουργήσουν ενισχυτικά - συμπληρωματικά σε άλλα είδη ανάλυσης. Η χρήση της ΠΑΠ μπορεί να είναι λειτουργική υπό την έννοια του ότι δε βάζει τελεία ή δεν βάζει την τελευταία λέξη. Αντίθετα, οδηγεί σε συγκρίσιμα και αξιοποιήσιμα δεδομένα εξασφαλίζοντας ένα στατικό, εξαντλητικό περιγραφικό φάσμα θεμάτων που διευκολύνει εις βάθος αναλύσεις συγκεκριμένων κειμένων. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί ένα υλικό που μπορεί να εξυπηρετεί την κριτική ή την ενίσχυση της ιδεολογίας σε κοινωνικό και υποκειμενικό επίπεδο. Μάλιστα, η ΚΑΛ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχύσει τα είδη της ΠΑΠ (Wilbraham, 1995). Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο σημαντικότερος εισηγητής της ΚΑΛ, ο Norman Fairclough (1995: 18), «η ΚΑΛ δεν μπορεί από μόνη της να κρίνει την αλήθεια μιας πρότασης, αλλά είναι απλώς μια μέθοδος που χρησιμοποιείται σε ευρύτερα κριτικά πρότζεκτ». Αυτό που χρειάζεται στην ΠΑΠ είναι μία οξεία, κριτική επιχειρηματολογία και η σύνδεση των ευρημάτων με το κοινωνικό πλαίσιο που τα παρήγαγε. Η ΠΑΠ μπορεί να ενισχυθεί με κριτική σύγκριση από την ΚΑΛ (Wilbraham, 1995).

Έτσι, ενώ μία ποσοτική-ποιοτική μέθοδος, όπως η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, εγκλωβίζεται και περιορίζεται στο επίσημα καθορισμένο πλαίσιο του υλικού που διερευνά, μια καθαρά ποιοτική μέθοδος, όπως η Κριτική Ανάλυση Λόγου, υπερβαίνει αυτούς του περιορισμούς και μπορεί να αναχθεί μέσω των κειμένων στην πρώτη αρχή των ιδεών ακολουθώντας τα ίχνη που αποτυπώνονται σε κάθε γλωσσική επικοινωνία, δεδομένου του ότι κάθε επικοινωνιακή πρακτική, κάθε κείμενο, δε συνιστά απλά λέξεις σε χαρτί, αλλά συγκεκριμένες τοποθετήσεις (ιδεολογικές) εντός κοινωνικών πλαισίων (Huckin, 2006) και περιλαμβάνει τρόπους ύπαρξης στον κόσμο που σηματοδοτούν συγκεκριμένες και αναγνωρίσιμες κοινωνικές ταυτότητες (Gee, 1990).

Στη συνέχεια παρουσιάζεται το σκεπτικό της συναρμολόγησης των μεθόδων, καθώς και η πρόβλεψη που υπήρξε για την αποσόβηση τυχόν δυσχερειών κατά την ενοποίηση των ευρημάτων.

Διαμόρφωση ερευνητικού εργαλείου

Η μείξη διαφορετικών μεθόδων συμπεριλήφθηκε στην πρόβλεψη του ερευνητικού σχεδιασμού, εφόσον υπήρχε η πεποίθηση ότι η κάθε επιμέρους μέθοδος εξασφάλιζε πληροφορίες που αφορούσαν σε διαφορετικές πτυχές της διερευνούμενης έννοιας, η σύνθεση των οποίων θα οδηγούσε σε μία ολοκληρωμένη εικόνα της υπό μελέτη πραγματικότητας, στη σύνθεση του πάζλ.

Το πλαίσιο των υπό εξέταση θεμάτων φάνταζε ιδιαιτέρως ευρύ, δεδομένων των τεράστιων προεκτάσεων που μπορούσε να έχει η ανάλυση του λόγου, της εικόνας και ακόμη περισσότερο ένας συνδυασμός των δύο σημειωτικών τρόπων. Προβληματισμό, βέβαια, προκαλούσε ο τρόπος της μείξης των μεθόδων και η αποτελεσματικότητα που θα μπορούσε να επιτευχθεί αναφορικά με την σύνθεση των δεδομένων της ανάλυσης.

Συναρμολόγηση ερευνητικών μεθόδων

Από πρακτικής άποψης ανέκυπτε το εξής ζήτημα: η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (στο εξής ΠΑΠ) παρείχε ένα σαφές, ξεκάθαρο και μεταξύ ερευνητών μεθοδολογικά σταθερό εργαλείο, ενώ η Κριτική Ανάλυση Λόγου (στο εξής ΚΑΛ) και η Γραμματική του Οπτικού Κειμένου μπορούσαν να εφαρμοστούν με μεγάλα περιθώρια ελευθερίας από πλευράς των ερευνητών. Εκ των πραγμάτων, συνεπώς, το πλέγμα για την ανάλυση θα το εξασφάλιζε η ΠΑΠ και τη διαμόρφωση των θεματικών κατηγοριών και την εις βάθος ανάλυση του υλικού η ΚΑΛ και η Γραμματική του Οπτικού Κειμένου.

Συγκεκριμένα, από τα ιεραρχικά δομημένα στάδια της ΠΑΠ (Μπονίδης, 2004: 100), εφαρμόστηκαν αμιγώς εκείνα που αφορούσαν στον καθορισμό του υλικού (εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας Γ' Δημοτικού, «Τα απίθανα μολύβια», τόμοι α', β', γ'), στην ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες αυτό διαμορφώθηκε (οδηγίες προς συγγραφείς, προδιαγραφές διαμόρφωσης νέου εκπαιδευτικού υλικού), στα τυπικά χαρακτηριστικά του, (είδος κειμένων: αυθεντικά/«πλαστά», πεζά/ποιητικά, σύγχρονα/προγενέστερα, προέλευση: βιβλία, εφημερίδες, διαδίκτυο), στην κατεύθυνση της ανάλυσης (καθορισμός πομπού, κοινωνικού πλαισίου και ομάδας αποδοχής) και στη διαμόρφωση των ερωτημάτων βάσει του θεωρητικού πλαισίου. Ας σημειωθεί πως τα συγκεκριμένα βήματα συνιστούν σημεία εφαρμογής και των άλλων δύο μεθόδων, με τη διαφορά πως επαφίεται στις προτεραιότητες του ερευνητή η σειρά, η έκταση και ο βαθμός εφαρμογής τους.

Η οριοθέτηση του θεωρητικού πλαισίου της ανάλυσης οδήγησε σε αυτό καθ' αυτό το υλικό. Αρχικά, λοιπόν, ορίστηκαν οι ιδεολογικές συντεταγμένες οι οποίες θα κατηύθυναν και θα καθόριζαν την πορεία της έρευνας. Στην προκειμένη περίπτωση επρόκειτο για την ιδέα της κοινωνίας, της πατρίδας και της θρησκείας. Επόμενο βήμα θα ήταν και ο ορισμός των θεματικών υποκατηγοριών κάθε ιδεολογικής συντεταγμένης, στις οποίες θα κατατάσσονταν τα διάφορα παραθέματα, όπως κανονικά συμβαίνει στην περίπτωση της αποκλειστικής εφαρμογής της ΠΑΠ. Στο πλαίσιο, όμως, της μείξης των μεθόδων, από αυτό το σημείο και στο εξής η διαμόρφωση του ερευνητικού εργαλείου και η ανάλυση του υλικού υπήρξε μία διαδικασία παράλληλη, παλίνδρομη και ταυτόχρονη. Ειδικότερα, οι θεματικές κατηγορίες, βάσει των οποίων λειτουργεί η ΠΑΠ διαμορφώθηκαν σταδιακά σύμφωνα με τις πτυχές της ιδεολογικής ανάλυσης που ανέδυε η ΚΑΛ και η Γραμματική του Οπτικού Κειμένου. Έτσι οι διάφορες κατηγορίες δεν προκαθορίστηκαν, αλλά ορίζονταν διαδοχικά, καθώς προχωρούσε η μελέτη του υλικού. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να θεωρηθεί πως αφενός περιορίστηκε το ενδεχόμενο της «προκατελιμμένης» αντιμετώπισης του υλικού αφετέρου επιτεύχθηκε η εις βάθος διερεύνησή του, αφού κάθε πιθανή πτυχή των διερευνώμενων θεματικών ανιχνεύτηκε, ταξινομήθηκε και αξιολογήθηκε διαμορφώνοντας τις κατηγορίες της ανάλυσης.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί μία μεθοδολογική πρακτική που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της συναρμολόγησης των ερευνητικών μεθόδων. Σε ό,τι αφορά την ανάλυση του λόγου, ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε το «θέμα», η έκταση του οποίου μπορεί να κυμαίνεται από μία λέξη έως και αρκετές περιόδους. Αυτή η διακύμανση οφειλόταν στο γεγονός του ότι σε πολλές περιπτώσεις για την ανάλυση και ένταξη ενός «λόγου» σε μία θεματική κατηγορία απαιτούνταν μεγαλύτερο μέρος κειμένου, ώστε να γίνει εμφανές το ιδεολογικό φορτίο του. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις ένα ίδιο θέμα εντασσόταν σε διαφορετικές θεματικές κατηγορίες, κάτι που για την ΠΑΠ θα συνιστούσε μεθοδολογικό απόπημα. Αυτό, όμως, συνέβη μόνο στο βαθμό που κάθε φορά σχολιαζόταν διαφορετικό μέρος ή διαφορετική πτυχή του θέματος και για λόγους κατανόησης θεωρήθηκε σκόπιμο να μην κατακερματιστεί το κείμενο, ώστε να μην εντάσσεται σε κάθε κατηγορία ένα μικρό μέρος λόγου χωρίς νόημα. Το ίδιο συνέβη και με την ανάλυση της εικονογράφησης: μία εικονιστική απεικόνιση μπορούσε να ενταχθεί σε διαφορετικές θεματικές κατηγορίες στο βαθμό που εμπειρείχε περισσότερα του ενός ιδεολογικά μηνύματα. Αυτή η δυνατότητα αποκτούσε ιδιαίτερη αξία τη στιγμή που η εικονογράφηση μπορούσε να φέρει πληροφορίες που υπήρχαν ή απουσίαζαν από το λεκτικό κείμενο ή να ενσωματώνει πρόσθετα στοιχεία ενισχύοντας την αυτονομία του εικονιστικού μέρους του κειμένου και φυσικά επηρεάζοντας τη σύνολη ιδεολογία του υλικού.

Με το συνδυασμό αυτών των τριών ερευνητικών μεθόδων τέθηκε ένα όριο στην απεριόριστη και ανεξέλεγκτη ανάλυση του υλικού, στην οποία αναμφίβολα θα οδηγούσαν οι ποιοτικές μέθοδοι, ενώ παράλληλα εξασφαλίστηκαν συγκεντρωτικά αποτελέσματα που επέτρεψαν τη διαμόρφωση μιας σαφούς εικόνας για την ιδεολογική ταυτότητα των εγχειριδίων. Επιπλέον, η ερμηνεία δεδομένων στην κατεύθυνση των βασικών ερωτημάτων κατέστη διαδικασία ευκολότερη, τη στιγμή που το μεγαλύτερο μέρος της διασύνδεσης των ευρημάτων με τις θεωρητικές παραδοχές είχε επιτευχθεί ήδη με την ανάλυση του υλικού.

Ακολουθώς παρουσιάζονται κάποια ενδεικτικά παραδείγματα από τα σχολικά εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας της Γ' Δημοτικού «Τα απίθανα μολύβια», που καθιστούν περισσότερο εμφανή την αποτελεσματικότητα της μείξης των ερευνητικών μεθόδων, και καταδεικνύουν εναργέστερα τη χρησιμότητα της συνδυαστικής αξιοποίησής τους.

Παραδείγματα εφαρμογής μείξης μεθόδων

Οι αναφορές / παραπομπές στα ερευνώμενα χωρία γίνονται με τη χρήση αλφαριθμητικού προτύπου (π.χ. Α36), του οποίου το κεφαλαίο γράμμα αντιστοιχεί σε τεύχος του σχολικού εγχειριδίου και το νούμερο στον αριθμό της σελίδας του αντίστοιχου τεύχους στην οποία αυτές απαντώνται.

Το απόσπασμα **B46** [*«Το Σάββατο ήμουν με πυρετό στο κρεβάτι. Δε λέω, το να αρρωσταίνεις έχει και τα καλά του. Πάνε κι έρχονται στο κρεβάτι σου. Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες. Σήμερα ούτε πονοκέφαλος, ούτε πυρετός. Η μαμά ανακουφίστηκε. Ο πατέρας έγραψε σημείωμα για να καθίσω μέσα στα διαλείμματα άγριο»*] αποτελεί ένα δείγμα πολλαπλής ιδεολογικής σηματοδότησης. Χάρη στη συναρμολόγηση των ερευνητικών μεθόδων εξασφαλίστηκε η δυνατότητα της καταχώρησής του σε διαφορετικές θεματικές κατηγορίες και κατά συνέπεια η πληρέστερη διερεύνηση του ιδεολογικού φορτίου του.

Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως το συγκεκριμένο απόσπασμα φανερώνει ταυτόχρονα περισσότερα του ενός δεδομένα: ως προς το είδος της οικογένειας

αντιπροσωπεύει τη διγονεϊκή μορφή, παρουσιάζει, όμως, και το ρόλο της μητέρας (*Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες*), το ρόλο του πατέρα (*Ο πατέρας έγραψε σημείωμα για να καθίσω μέσα στα διαλείμματα αύριο*), αλλά και το ρόλο των παιδιών (*Δε λέω, το να αρρωσταίνεις έχει και τα καλά του. Πάνε κι έρχονται στο κρεβάτι σου*). Παράλληλα, φανερώνει γνωρίσματα του χαρακτήρα των γυναικών (*Η μαμά ανακουφίστηκε*), ενώ διαπιστώνεται μία διάσταση στον τρόπο αντιμετώπισης των καταστάσεων ανάμεσα στους δύο γονείς: η μητέρα φροντίζει με αφοσίωση – όπως γίνεται αντιληπτό από τη χρήση του εμφατικού «να» στη φράση «*Να τα διπλά μαξιλάρια. Να και οι πορτοκαλάδες*» - για την ανάρρωση του παιδιού, ενώ το γεγονός ότι ο πατέρας γράφει το σημείωμα για το σχολείο δείχνει τον πατρικό λόγο να έχει μεγαλύτερη ισχύ και εγκυρότητα απ' ό,τι θα είχε ίσως της μητέρας. Επιπλέον, η χρήση του ρήματος «*ανακουφίστηκε*» δείχνει πως η μητέρα είχε εκδηλώσει έντονα την ανησυχία της, ενώ αντίθετα δε γίνεται κανένα τέτοιου είδους σχόλιο για τον πατέρα (Davis, 1982, Κραβαρίτου, 1996). Τα παιδιά εμφανίζονται ανενεργά στο πλαίσιο της οικογένειας και περιορίζονται στο να απολαμβάνουν τις γονεϊκές φροντίδες.

Τα συγκεκριμένα θέματα υπάγονται κανονικά σε μια θεματική κατηγορία που αφορά στην οικογένεια και αυτή με τη σειρά της στην ευρύτερη θεματική κατηγορία της κοινωνίας. Προβλήματα, ωστόσο, δημιουργούνται από το γεγονός της πολλαπλής ιδεολογικής σηματοδότησης των αποσπασμάτων. Αν εφαρμοζόταν μεμονωμένα η ΠΑΠ, θα έπρεπε να αποφασιστεί σε ποια υποκατηγορία της «οικογένειας» θα ενταχθούν αποκλειστικά, καθώς – σύμφωνα με της μεθοδολογικές αρχές της - ένα θέμα μπορεί να υπαχθεί σε μία και μόνο μία κατηγορία (είδος οικογένειας, ρόλος μητέρας, ρόλος πατέρα, ρόλος παιδιών, χαρακτήρας γυναικών, χαρακτήρας ανδρών), κάτι που θα απαιτούσε και τον τμηματικό κατακερματισμό του κειμένου. Όμως, η παράλληλη χρησιμοποίηση της ΚΑΛ, εκτός του ότι επιτρέπει τη διεξοδική ανάλυση κάθε πτυχής του κειμένου, επιτρέπει και την ένταξη του ίδιου αποσπάσματος σε διαφορετική θεματική κατηγορία, εφόσον, βέβαια, σε κάθε περίπτωση στηρίζεται επαρκώς ο λόγος που δικαιολογεί αυτή την ένταξη.

Ένα άλλο παράδειγμα που σχετίζεται με τον πατρικό ρόλο είναι το επόμενο: «*Στη μέση του δέσποζε με τη θεόρατη κορμοστασιά του το μεγαλύτερο πεύκο που έχετε δει. Τέσσερις φορές ψηλότερο από τη στέγη του σπιτιού, μ' απλωμένα τα χοντρά κλαδιά του σαν ομπρέλα. Ήταν το καμάρι της γειτονιάς. Αμέσως, στο μεγάλο πρώτο κλαδί του, κρέμασε με γερές αλυσίδες ο πατέρας μου την κούνια*», **A40**. Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο πατέρας αναλαμβάνει τις εξωτερικές δραστηριότητες και γενικά ό,τι σχετίζεται με τη σιγουριά και την ασφάλεια, ακόμη και στο παιχνίδι των παιδιών. Η αντοχή και η δύναμη εμφανίζονται σαν ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τυπικά τον πατέρα ως στηρίγματος της οικογένειας (Μπουρντιέ, 1996). Αυτός αναλαμβάνει να στερεώσει την κούνια, όχι σε ένα οποιοδήποτε δέντρο, αλλά σε ένα θεόρατο πεύκο, το καμάρι της γειτονιάς, και μάλιστα στο μεγάλο πρώτο κλαδί και «*αμέσως*». Το επίθετο «*πρώτο*» μπορεί να αναφέρεται στην έννοια της σειράς, είναι δηλαδή το πιο προσιτό για το στερέωμα της κούνιας, ενέχει, ωστόσο, και την έννοια της ποιότητας, όπου η λέξη πρώτο συνεπάγεται το καλύτερο. Η επιλογή των λέξεων και η εικόνα που περιγράφεται προκαλούν νοερά αντιστοιχία δέντρου-πατέρα, η εικόνα της ομπρέλας που σχηματίζεται με τα κλαδιά παραπέμπει στην έννοια της προστασίας, τα κλαδιά που είναι χοντρά στην έννοια της ασφάλειας. Άλλωστε, η φράση γερές αλυσίδες, εκτός από την έμφαση που δίνει στην εξασφάλιση της σιγουριάς από τη μεριά του πατέρα, μπορεί συντακτικά να εκληφθεί ως σχήμα υπαλλαγής και η χρήση της φράσης «*γερές αλυσίδες*» να σημαίνει γερός πατέρας. Επιπλέον, η έκφραση ενθουσιασμού και θαυμασμού που εκδηλώνεται στα λόγια του παιδιού: «*το*

μεγαλύτερο πεύκο που έχετε δει», δεν περιορίζεται μόνο στις ιδιότητες του δέντρου, αλλά επεκτείνεται και στις ενέργειες του πατέρα, εφόσον αυτές σχετίζονται με το δέντρο. Τέλος, αν ληφθεί υπόψη πως η οικογένεια του παιδιού έχει μόλις μετακομίσει σε καινούργιο σπίτι [όπως γίνεται γνωστό από τα δεδομένα της αφήγησης], διαπιστώνεται – από τη χρήση του επιρρήματος «αμέσως»- πως η πρώτη ασχολία του πατέρα (ίσως και η μοναδική;) είναι να κρεμάσει την κούνια των παιδιών και όχι να βοηθήσει στην τακτοποίηση του σπιτιού, που αφήνεται να εννοηθεί ότι την έχει αναλάβει κάποιος άλλος, μάλλον η μητέρα.

Στο B43, παρουσιάζονται κάρτες γενεθλίων, αγοριών και κοριτσιών. Στην προκειμένη περίπτωση οι δύο σημειωτικοί τρόποι λειτουργούν συμπληρωματικά στη διαμόρφωση της ιδεολογίας σε ό,τι αφορά το σεξισμό στο λόγο και στις επιλογές των δύο φύλων. Συγκεκριμένα στο **B43** διαβάζουμε: «Προς το φίλο μου Κώστα. Θα χαρώ πολύ να σε δω στο πάρτι για την ονομαστική μου εορτή που θα γίνει την Παρασκευή στις 30 Νοεμβρίου και ώρα 7μμ. Μένω στην οδό Κύπρου 16, Αλσούπολη. Το τηλέφωνό μου είναι 2104235488. Σε περιμένω με χαρά! Ο φίλος σου, Αντρέας», «Αγαπητέ φίλε Κώστα, Σε περιμένω στη γιορτή που θα κάνω για τα γενέθλιά μου την Κυριακή στις 19 Οκτωβρίου και ώρα 6:30 το απόγευμα. Η διεύθυνση μου είναι: Σωκίων 98, Αλσούπολη και το τηλέφωνό μου:2104234567. Θα περάσουμε φανταστικά! Η φίλη σου Βάσια», «Μελίνα, τα γενέθλιά μου πλησιάζουν. Το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου γίνομαι 9 ετών και σε περιμένω στη γιορτή που θα κάνω στις 7μμ. Έλα να διασκεδάσουμε τρελά. Το σπίτι μου είναι: Σίφνου 95, Αλσούπολη. Η φίλη σου, Μαργαρίτα».

Ο λόγος στην αγορίστικη κάρτα παρουσιάζεται πιο συγκρατημένος και σοβαρός σε σύγκριση με το λόγο των κοριτσιών, που εμφανίζεται πιο άμεσος, ενθουσιώδης και αυθόρμητος: η προσφώνηση συνοδεύεται από το ουσιαστικό «φίλος» στην πρόσκληση του Αντρέα, ενώ από το επίθετο «αγαπητός» στην πρόσκληση της Βάσιας. Τα κορίτσια καλούν τους φίλους τους στη γιορτή μέσα από ένα αίτημα – δήλωση («σε περιμένω στη γιορτή μου»), που καθιστά δεδομένη τη συμμετοχή των προσκεκλημένων, σε αντιδιαστολή με το σαφώς πιο συγκρατημένο «Θα χαρώ πολύ να σε δω στο πάρτι...», που συνιστά απλά αίτημα. Εντύπωση, προκαλεί η επιλογή της λέξης «εορτή» από τον Αντρέα, που είναι τύπος της καθαρεύουσας και προσδίδει μια χροιά επιστημότητας και απόστασης μεταξύ γράφοντος και αποδέκτη. Ακόμη, οι κοριτσίστικες κάρτες κλείνουν με την υπόσχεση για φανταστική διασκέδαση: «θα περάσουμε φανταστικά, έλα να διασκεδάσουμε τρελά», ενώ δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο στην κάρτα του Αντρέα.

Ο σεξιστικός λόγος των καρτών ενισχύεται και επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της ανάλυσης της συνοδευτικής εικονογράφησης. Πέρα από τις στερεότυπες χρωματικές επιλογές του γαλάζιου και ροζ χρώματος για την αγορίστικη και τις κοριτσίστικες κάρτες αντίστοιχα, εμπρόθετες φαίνεται να είναι και οι διακοσμητικές επιλογές που υπάρχουν και οι οποίες παραπέμπουν σε σεξιστικά στερεότυπα. Στις κοριτσίστικες προσκλήσεις υπάρχει διάκοσμος από μπαλονάκια, καρδούλες και κοριτσάκια με μακριά, λιτά μαλλιά, ενώ στην αγορίστικη υπάρχει ένα λιονταράκι: βασιλιάς ζώων, σύμβολο δύναμης και εξουσίας. Τα σκίτσα καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της σελίδας αποτελώντας τη βασική πηγή των πληροφοριών, ενώ επειδή βρίσκονται κάτω από το συνοδευτικό κείμενο, ασκούν ιδεολογικά τον κύριο ρόλο.

Το απόσπασμα A32/33 είναι μία περίπτωση κατά την οποία η οπτική απεικόνιση καθορίζει την ιδεολογική ταυτότητα του κειμένου, καθώς φέρει πληροφορίες που απουσιάζουν από το λεκτικό κείμενο. Το κείμενο αφορά στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Η ανάγνωση του ποιήματος **A32/33** («Η Αργυρώ γελάει, η Αργυρώ τραγουδάει. Η Αργυρώ στα χέρια του μπαμπά πετάει, Η Αργυρώ κάνει κούνια

και χαμογελάει. Η Αργυρώ είναι καλή, η Αργυρώ είναι πονηρή, η Αργυρώ είναι χαρούμενη, η Αργυρώ είναι λυπημένη. Η Αργυρώ χορεύει, η Αργυρώ ιππεύει. Η Αργυρώ στη θάλασσα κοίτα πως κολυμπάει, Η Αργυρώ στα βράχια κρύβεται και μας γελάει. Η Αργυρώ κρύβεται, η πονηρή! Η Αργυρώ φανερώνεται με δυνατή φωνή. Η Αργυρώ είναι άγρια και θυμωμένη. Η Αργυρώ είναι περήφανη και ευχαριστημένη. Η Αργυρώ τσαλαβουτάει, η Αργυρώ στριφογυρνάει. Η Αργυρώ από το αυτοκίνητο μας χαιρετάει . Η Αργυρώ μες στο μουσείο βόλτα πάει. Η Αργυρώ λύνει σωστά την άσκηση, η Αργυρώ τη λύνει λάθος. Η Αργυρώ νιώθει αδύναμη και κλαίει, η Αργυρώ νιώθει δυνατή και τίποτα δε λέει, [...] Η Αργυρώ με πινέλα χαίρεται να ζωγραφίζει κι ύστερα τις ζωγραφιές πετά ή τις χαρίζει. Η Αργυρώ το σκοτάδι νιώθει γύρω της και το φοβάται, αγκαλιές θέλει για να ζεσταθεί και παραμύθια για να κοιμηθεί. Αυτή είναι η Αργυρώ: ένα παιδάκι σαν εμένα, ένα παιδάκι σαν κι εσένα») το μόνο που επιτρέπει στους αναγνώστες να συμπεράνουν για τη μικρή πρωταγωνίστρια του κειμένου είναι ότι πρόκειται για «ένα παιδάκι σαν εμένα, ένα παιδάκι σαν κι εσένα». Το στοιχείο που δηλώνει ότι πρόκειται για άτομο με ειδικές ανάγκες είναι η συνοδευτική εικονογράφηση.

Με την καταγιστική παράθεση των δραστηριοτήτων (γελάει, τραγουδάει, κάνει κούνια, χορεύει, ιππεύει, κολυμπάει, κρύβεται, στριφογυρνάει, ζωγραφίζει), των στοιχείων του χαρακτήρα της (είναι καλή, πονηρή, χαρούμενη, λυπημένη, άγρια, θυμωμένη, περήφανη, ευχαριστημένη), των δυνατοτήτων και των αναγκών της (λύνει σωστά την άσκηση, τη λύνει λάθος, αγκαλιές θέλει για να ζεσταθεί και παραμύθια για να κοιμηθεί) και την καταφατική και αναντίρρητη θέση : «Αυτή είναι η Αργυρώ: ένα παιδάκι σαν εμένα, ένα παιδάκι σαν κι εσένα», γίνεται προσπάθεια να υπερπροβληθούν και να υπερτονιστούν τα κοινά στοιχεία που έχουν παιδιά με και χωρίς ιδιαιτερότητες και έτσι επιδιώκεται να εξασφαλιστεί η προσέγγιση, η αποδοχή και η αλληλοκατανόηση των δύο πλευρών. Απουσιάζουν πλήρως τυχόν αναφορές στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα άτομα με ειδικές ανάγκες ή σε κάποιες ιδιαιτερότητές τους, με αποτέλεσμα η εικόνα που διαμορφώνεται για αυτά να είναι ελλειπτική.

Μέσα από την παρουσίαση ενός κοριτσιού σε αναπηρικό αμαξίδιο επιδιώκεται η γνωριμία με τα ΑΜΕΑ. Στην απεικόνιση Α27 η τοποθέτηση αυτού του κοριτσιού γίνεται μπροστά από τα υπόλοιπα παιδιά και με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργείται η οπτική εντύπωση πως περιβάλλεται από αυτά και πως δεν είναι απλώς ένα ακόμη μέλος της παρέας. Στην Α32/2, με στόχο πιθανότατα την προβολή της φυσιολογικής και αυτονόητης δραστηριότητας της ζωγραφικής ή της σταδιακής εμφάνισης του προβλήματος της αναπηρίας, δίνεται απλώς μια υπόνοια της κατάστασης με την απεικόνιση του πάνω μέρους του αμαξιδίου. Τέλος, στην Α33/3 το κοριτσάκι παρουσιάζεται εντελώς μόνο του με ελαφρά κλίση του αναπηρικού καροτσιού, ώστε αυτό να φαίνεται με προοπτική. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί σε όλες τις απεικονίσεις το ζεστό χαμόγελο και το έξυπνο βλέμμα που κατευθύνεται με αρκετή ζωντάνια και παιγνιώδη διάθεση προς τον παρατηρητή. Το «αίτημα» για προσοχή και αποδοχή της εικόνας που προβάλλεται είναι έντονο. Αν απουσίαζε η εικονογράφηση και αν δεν εφαρμοζόταν μία μεικτή ερευνητική μεθοδολογία, τα συμπεράσματα για την ιδεολογία του κειμένου θα ήταν απολύτως διαφορετικά.

Συμπεράσματα - Συζήτηση

Από την ενδεικτική παράθεση των παραπάνω παραδειγμάτων καθίσταται σαφές πως ο συνδυασμός της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γραμματικής του Οπτικού Κειμένου οδηγεί σε

ασφαλέστερο και πληρέστερο προσδιορισμό του ιδεολογικού φορτίου των σχολικών εγχειριδίων απ' ό,τι θα πετύχαινε η διακριτή εφαρμογή των τριών μεθόδων. Οι μέθοδοι αυτές λειτουργούν συμπληρωματικά η μία της άλλης και σε αρκετές περιπτώσεις ως δικλείδα ασφαλείας ανάμεσα στα δύο άκρα της υπεραπλουστευτικής γενίκευσης και της υπέρμετρης γλωσσικής ανάλυσης, προς τα οποία ενδέχεται να τείνει η καθεμία χωριστά. Η εφαρμογή μόνο της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου θα σήμαινε περιορισμό της ερμηνείας των κειμενικών στοιχείων, ενώ πολλά ιδεολογικά δεδομένα θα ήταν μη ανιχνεύσιμα, με αποτέλεσμα να χάνονται σημαντικές πληροφορίες στη φάση της ποσοτικοποίησης των ευρημάτων. Από την άλλη, η μεμονωμένη εφαρμογή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γραμματικής του Οπτικού Κειμένου θα οδηγούσε σε έναν αχανή ερμηνευτικό σχολιασμό, που θα εμπόδιζε την απόκτηση μιας ξεκάθαρης και αντιπροσωπευτικής - καθολικής εικόνας της ιδεολογίας των βιβλίων.

Βεβαίως, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός πως η προτεινόμενη μεθοδολογική μείξη ενέχει κινδύνους και θέτει κάποιους περιορισμούς υπό την έννοια του ότι, ειδικά στο σημείο που αφορά στην εφαρμογή της ΚΑΛ, η αποτελεσματικότητά της στην πράξη εξαρτάται από τη γλωσσική και επικοινωνιακή «ευαισθησία» του ερευνητή να εντοπίζει και να ανιχνεύει ιδεολογικά φορτισμένα γλωσσικά μορφώματα και από το βαθμό της ανάλυσης στον οποίο αποφασίζει να προχωρήσει. Αυτό ακριβώς είναι και το σημείο στο οποίο ενδέχεται να παρατηρηθεί ελαφρά απόκλιση μεταξύ των ερευνητών, ωστόσο, η ΠΑΠ καθορίζοντας αυστηρά τις θεματικές κατηγορίες βάσει του περιεχομένου του υπό διερεύνηση υλικού, αποτρέπει την τελική διαφοροποίηση των ευρημάτων. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλεφθεί και η θετική πλευρά, ότι δηλαδή η δυνατότητα ανάλυσης στις περιπτώσεις αποσιώπησης, γλωσσικής εκλεκτικότητας ή παραποίησης, σε διαφορετικά επίπεδα και σε διαφορετικό βάθος μπορεί να χρησιμοποιείται από τους ερευνητές ανάλογα με τις ανάγκες και τους ερευνητικούς στόχους τους.

Η χρησιμότητα μιας μεθόδου που μπορεί να ανιχνεύει και να συστηματοποιεί στοιχεία ιδεολογίας είναι εξαιρετικής σημασίας για το σύνολο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, δεδομένου του ότι μέσω της επεξεργασίας του ίδιου του εκπαιδευτικού υλικού, δηλαδή μη αυθαίρετων γλωσσικών επιλογών, που ανάγονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες και ιδεολογικά πρότυπα (Dellinger, 1995), πετυχαίνει να προσδιορίσει το είδος των ανθρώπων και των πολιτών που επιδιώκεται να διαμορφωθεί. Είναι, συνεπώς, ιδιαίτερα σημαντικό όχι μόνο για τους ερευνητές - εκπαιδευτικούς, αλλά και για τους απλούς εκπαιδευτικούς, να διαθέτουν ένα πρακτικό εργαλείο που θα τους επιτρέπει να ανιχνεύουν και να συνειδητοποιούν το είδος και την ποιότητα των ιδεών των οποίων γίνονται μεταδότες και που θα τους δίνει τη δυνατότητα, στο βαθμό που είναι εφικτό - ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα στην οποία υπηρετούν - να ευαισθητοποιούν και να «υποψιάζουν» τους αποδέκτες - μαθητές, ώστε οι τελευταίοι να γίνονται διαρκώς περισσότερο ικανοί στην αποκρυπτογράφηση των ιδεολογικών μηνυμάτων όχι μόνο στο ελεγχόμενο περιβάλλον του σχολείου, αλλά πολύ περισσότερο στην κοινωνία ως ενεργοί και ενσυνείδητοι πολίτες. Η ανακάλυψη του γιατί υπάρχει και γιατί συμβαίνει κάτι, η αμφισβήτηση αυτού που λαμβάνεται ως δεδομένο, ο εντοπισμός των συμφερόντων που υπηρετούνται, αλλά και εκείνων που υπονομεύονται, είναι ουσιαστικά γνωρίσματα του κριτικού γραμματισμού (Baynham, 2002) κάτι που θα πρέπει να είναι επιτακτικό ζητούμενο μια σύγχρονης και αποτελεσματικής εκπαίδευσης.

[**Σημειώσεις:** Μ. Γεωργίου- Νίλσεν (1980). *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*. Αθήνα: Κέδρος, Ν.Χ. Αχλής (1983) *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας*

Γυμνασίου και Λυκείου. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Δ. Μακρυνιώτη (1986) *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 -1919*. Αθήνα: Δωδώνη, Ευαγ. Κανταρτζή (1992) *Η εικόνα της γυναίκας στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού: διαχρονική έρευνα από το 1954 μέχρι σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Μ.Γ. Δημάση (1996). *Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Ξωχέλης et al. (2000) *Η εικόνα του «άλλου» / γείτονα στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών. Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 16 – 18 Οκτωβρίου 1998*. Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Η. Μήλλας (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, Ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.]

Βιβλιογραφία

- Baldry, A. & Thibault, P.** (2006). *Multymodal Transcription and Text Analysis*. London, Oakville: Equinox.
- Baynham, M.** (2002) (μετ. Μ. Αραποπούλου), *Πρακτικές Γραμματισμού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bryman, A.** (1992). Quantitative and qualitative research: further reflections on their integration. In Julia Branner (Ed.), *Mixing methods: qualitative and quantitative research* (pp. 57 – 78). Brookfield: Avebury.
- Davis, E.G.** (1982). (μετ. Α. Βερυκκοκάκη), *Το πρώτο φύλο*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Dellinger, Br.** (1995). Critical Discourse Analysis. Διαθέσιμο on line: <http://users.utu.fi/bredelli/cda.html> . Προσπελάστηκε στις: 29 / 06 / 11.
- Fairclough, N.** (1989). *Language and Power*. Harlow: Longman
- Fairclough, N.** (1995). *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. England : Pearson Education, Longman.
- Gee, J. P.** (1990). *Social Linguistics and literacies: Ideologies in discourse*. London: Falmer. Από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcd.html> . Προσπελάστηκε : 26/06/11.
- Halliday, M.** (1978). *Language as social semiotic: the social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Huckin, T.N.** (1997). Critical Discourse Analysis . In Miller T. (Ed.). *Functional approaches to written text*. Διαθέσιμο on line:<http://exchanges.state.gov/education>. Προσπελάστηκε στις: 27 /6 /06.
- Kracauer, S.** (1952). The challenge of qualitative content analysis. *Public Opinion Quarterly*, 16(4), pp. 631-642.
- Κραβαρίτου, Γ.** (1996). Φύλο και δίκαιο. Αθήνα: Παπαζήση.
- Kohlbacher, F.** (2006). The use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research. *Volume 7, No.1, Art. 21*.
- Mayring, Ph.** (2000a). Qualitative Content Analysis. *Volume 1, No.2*. Από την ηλεκτρονική διεύθυνση : www.qualitative-research.net/fqs/beirat/mayring-e.htm. Προσπελάστηκε στις: 11/04/2011.
- Mayring, Ph.** (2000b). Qualitative content analysis. Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal], 1(2), Art. 20. Διαθέσιμο on line: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/2-00/2-00mayring-e.htm>. Προσπελάστηκε στις: 11/04/2011.
- Μπονίδης, Κ.** (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές παρατηρήσεις*. Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Neuman, W.L.** (1997). *Social research methods, qualitative and quantitative approaches* (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.

- Kress, G. & Van Leeuwen, Th.** (1996). *Reading images - The Grammar of Visual Design*. New York : Routledge.
- Kress, G.** (2000). Multimodality by Kalantzis & Cope in: *Multiliteracies: The Design of Social Futures*. (pp. 164 – 180). London: Palmer Press.
- Silvers, A.** (2004). Pedagogy and Polemics: Are Art Educators Qualified to teach Visual Culture? *Art Education and Visual Culture Studies*, Vol.106,1. pp.19 – 23.
- Stubbs, M.** (1983). *Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Tannen, D.** *Discourse Analysis*. Διαθέσιμο on line: <http://www.lsadc.org/info/ling-fields-discourse-cfm-12k-html>. Προσπελάστηκε στις: 30/11/08.
- Teo, P.** (2000). Racism in the news: a Critical Discourse Analysis of news reporting in two Australian newspapers. *Discourse and Society*. [Sited in Talbot, Atkinson & Atkinson 2003, p.36]. Διαθέσιμο on line : das.sagepub.com/cgi/content/abstract/11/1/7. Προσπελάστηκε στις : 27 /11 /08.
- Wilbraham, L.** (1995). *Thematic Content Analysis: panacea for the ills of 'intentioned opacity' of discourse analysis ?* Presented at the 1st Annual Qualitative Methods Conference : ‘ A spanner in the works of the factory of truth’ , 20 October 1995, University of the Witwatersrand, South Africa. Διαθέσιμο on line: www.criticalmethods.org. Προσπελάστηκε στις : 04/04/11.

Abstract: Although the trace of ideology in school textbooks has been for many years a common research field, nowadays raises new interest through the scope of Multimodality. School texts are multimodal texts in need of a multi-method; a method providing the ability to trace, analyze and systematize the ideological messages of each mode and still combine them, leading to overall results and conclusions. The article proposes a combined use of Qualitative Content Analysis, Critical Discourse Analysis and Grammar of Optical Design in order to trace the ideology in language textbooks. Taking as an example the language textbook for the third Grade of the Greek Primary School - «Ta apithana molivia» - the article seeks to reveal and analyse the latent ideology of the books.